

Ο Γ. ΣΚΛΗΡΟΣ

ΚΑΙ ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ

Ο συνεργάτης μας Γιάννης Κορδάτος μᾶς δίνει παρακάτω μιὰ σύντομη κριτική τοῦ πρώτου βιβλίου τοῦ Γ. Σκληροῦ ποὺ βγήκε στὰ 1907 μὲ τὸν τίτλο «Τὸ κοινωνικὸν μας ζήτημα», ποὺ εἶναι ἡ πρώτη προσπάθεια μαρξιστικῆς μελέτης καὶ κριτικῆς τῆς νεοελληνικῆς ἱστορίας. Πληροφοροῦμε ἀκόμα τοὺς ἀναγνώστες μας πὼς ὁ συνεργάτης μας Γ. Κορδάτος ἔχοντας ἔτοιμο τὸν πρώτο τόμο τῆς «Ἱστορίας τοῦ Ἑργατικοῦ μας κινήματος» (ἀπὸ τὰ 1830 ὡς τὰ 1918), μέσα στὸν ὁποῖο ἔχει συγκεντρώσει σπάνιες καὶ ἀγνωστες πληροφορίες γιὰ τὴν προκομμουνιστικὴ ἱστορία τοῦ ἐργατικοῦ μας κινήματος, θὰ τὸν ἐκδώσει πολὺ σύντομα χαρίζοντας τὴν πνευματικὴ του ἐπάνω στὴν ἐργασία του αὐτὴ ἰδιοκτησία, στὴν «Ἑργατικὴ Βοήθεια»].

Μελετώντας κανένας τὴν ἱστορία τοῦ ἔργατικοῦ μας κινήματος, στὴν προκομμουνιστικὴ του περίοδο, θὰ σταματήσει, σ' ἓνα βιβλιαράκι ποὺ σήμερα δὲν ἔχει πιά ἀξία καὶ ποὺ πρὶν ἀπὸ εἰκοσιένα χρόνια εἶταν πολὺ ἀξιόλογο καὶ σημαντικό. Ὅσο κι' ἂν σήμερα μερικοὶ ἀπὸ μᾶς καμώνονται πὼς τὰ ξαίρουν ὅλα ἢ πάλι φθέγγονται πὼς τὸ «παρελθὸν» εἶναι ἀξιο γιὰ τὰ σκουπίδια τῆς ἱστορίας, τὸ παρελθὸν αὐτὸ καὶ μᾶς διδάσκει πολλὰ κι' ἀκόμα εἶναι ἡ σκιά τοῦ σημερινοῦ μας κινήματος. Θέλουμε δὲ θέλουμε πρέπει νὰ μελετήσουμε τὰ περασμένα. Θ' ἀρχίσουμε ἀπὸ τὸ Δρακούλη, θὰ περάσουμε ὕστερα στὸ Χαιρέτη, Καλλέργη, Ρηγόπουλο, Ἀντύπα κλπ. καὶ θὰ σταματήσουμε στὸ Γεώργιο Σκληρό. Ἀπὸ τὰ 1893 ποὺ βγήκε τὸ «Ἐγχειρίδιον τοῦ Ἑργάτου» τοῦ Π. Δρακούλη ὡς τὰ 1907 ποὺ κυκλοφόρησε τὸ «Κοινωνικὸν μας Ζήτημα» τοῦ Γ. Σκληροῦ εἶναι μιὰ ὁλόκληρη ἐποχὴ (*). Ὁ Δρακούλης ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὸν ἀγγλικὸ φασιανισμὸ φέρνει τὰ καινὰ δαιμόνια τοῦ σοσιαλισμοῦ στὴν Ἑλλάδα. Τὸ κήρυγμά του—ἀσχετα ἀπὸ τίς χριστιανοσοσιαλιστικὲς σκουριὲς ποὺ ἔχει—ἀρχίζει σὲ μιὰ ἐποχὴ ὀλότελα μεταβατικῆς γιὰ τὴ νεοελληνικὴ πολιτικοκοινωνικὴ ἱστορία. Ἡ ἀστική μας τάξη ἔχει κάνει πιά προόδους. Ὁ Τρικούπης, ἀγκαλιάζει ὅλα τὰ προβλήματα τῆς ἐποχῆς του ποὺ γεννήθηκαν ἀπὸ τὸ δυνάμωμα τοῦ ἐλληνικοῦ ἀστισμοῦ στὸ ἐσωτερικὸ καὶ ἐξωτερικὸ. Βλέπει μακρυνά. Ἐδῶ κι' ἐκεῖ ἀρχίζουν νὰ καπνίζουν μερικὲς

καμινάδες. Εἶναι τὰ χειλιόνια τῆς ἐλληνικῆς βιομηχανίας. Σύγχρονα τὸ ἐμπόριο καὶ ἡ ναυτιλία προοδεύουν. Ἀρχίζει ἡ καπιταλιστικὴ ἐλληνικὴ περίοδος. Ὡς τὰ 1900—παρ' ὄλο τὸν πόλεμο τοῦ 97—εἶχαν γίνει πολλὰ «ἄλλαματα». Κ' ὕστερα μάλιστα ἀπὸ τὸ 1900 περισσότερο. Ἡ ὀργανικὴ ἀνάπτυξη τοῦ ἐλληνικοῦ καπιταλισμοῦ δυναμώνει, πάντα ὅμως μὲ βῆμα ἀργητὸ γιὰ τὸ ἐλληνικὸ κεφάλαιο δὲν εἶναι συγκεντρωμένο μέσα στὰ σύνορα τοῦ Ἑλληνικοῦ Βασιλείου. Βρίσκεται στὴν Αἴγυπτο, στὴν Ἀγγλία, στὴ Γαλλία, Νότιο Ρωσία, Τουρκία. Ὑστερα λείπουν καὶ οἱ πρώτες ὕλες γιὰ ν' ἀναπτυχθεῖ μιὰ βιώσιμη βιομηχανία. Γι' αὐτὸ τὸ περισσότερο ἐλληνικὸ κεφάλαιο ρίχνεται στὶς ἐφοπλιστικὲς ἐπιχειρήσεις. Ὅσο ὅμως, ὅπως εἶπαμε, ὁ ἐλληνικὸς καπιταλισμὸς ἀναπτύσσεται ὀργανικὰ μὲ κέντρο πιά τὸν Πειραιᾶ. Στὴν ἐποχὴ αὐτὴ ποὺ ἡ ἐλληνικὴ ἀστική τάξη μπαίνει πιά στὴν καθαρὸ καπιταλιστικὴ τῆς ἐξέλιξης, ὁ Γ. Σκληρός(*) ἀπὸ τὴ Γερμανία μὲ τὸ βιβλιαράκι του «Τὸ Κοινωνικὸν μας Ζήτημα» στέλνει γιὰ τὸ ἱστορικὸ μουσεῖο τὸ δρακουλισμὸ καὶ ἐξετάζει μὲ τὸ φῶς τοῦ μαρξισμοῦ τὴν κοινωνικοπολιτικὴν κατάστασιν τῆς Ἑλλάδας μὲ ὅλα τῆς τὰ παρεπόμενα προβλήματα. Μποροῦμε νὰ ποῦμε

(*) Ἐδῶ δίνουμε σύντομες γραμμὲς. Στὴν «Ἱστορία τοῦ Ἑργατικοῦ μας κινήματος» θὰ μιλήσουμε διεξοδικὰ γιὰ τὸν Ἀρθρον (1886), γιὰ τίς παλιὲς ἀπαιτήσεις, γιὰ τίς ἀναρχικοσοσιαλιστικὲς ζυμώσεις καὶ ὀργανώσεις τῆς Πελοποννήσου (Πατρῶν καὶ Πύργου) κλπ.

(*) Τὸ ὄνομα Σκληρός εἶναι ψευδώνυμο τοῦ γιαιτροῦ Κωνσταντινίδου ποὺ σπούδασε στὴ Ρωσία καὶ Γερμανία καὶ ὕστερα ἀπὸ τὸ 1910 ἐγκαταστάθηκε στὴν Αἴγυπτο. Ὁ Σκληρός εἶχε διαβάσει ἀπὸ τὴ μαρξιστικὴ φιλολογία κυρίως τὸν Πλεχάνωφ.

πὼς ἡ μελέτη αὐτὴ τοῦ Σκληροῦ σημειώνει —στὸ θεωρητικὸ ἐπίπεδο πάντα— ἕνα σταθμὸ. Ὡς τὴν ἐποχὴ ἐκείνη τὸ ἐργατικὸ κίνημα καὶ ὁ σοσιαλισμὸς εἶχαν γιὰ μοναδικὴ θεωρητικὴ πηγὴ τὸ Δρακούλη. Γι' αὐτὸ ὁ ἐπιστημονικὸς σοσιαλισμὸς—ἂν ἐξαιρέσουμε δυὸ ἀρνητικὰς κριτικὰς τοῦ Ν. Καζάζη καὶ Ι. Εὐταξία πού δημοσιεύτηκαν σὲ ἀστικά περιοδικὰ στὴν περίοδο 1875-1880— εἶταν ἄγνωστος ὡς θεωρία μέσα στὰ προχωρημένα στοιχεῖα τῆς ἐργατικῆς τάξης(*). Ἡ «σοσιαλιστικὴ» προπαγάνδα γινόταν ἐν ὀνόματι τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ στὴν περίοδο 1900-1910 τοῦ Τολστοῦ κι' ὄχι τοῦ Μάρξ καὶ Ἐγγελς. Ὁ Σκληρός, αὐτὴ εἶναι ἡ ἀξία του, βάλλει τελεία καὶ παῦλα στὴ δρακουλικὴ χριστιανοσοσιαλιστικὴ φλυαρία καὶ (θεωρητικὰ πάντα κι' ὄχι μὲ πολιτικὴ δράση) μιλάει γιὰ ὀργάνωση τῆς ἐργατικῆς τάξης πολιτικὴ καὶ ἐπαγγελματικὴ μὲ ἀφειρητὰ καὶ βάση τὴν πάλη τῶν τάξεων. Ὁ Σκληρός, ἂν καὶ ζεῖ στὴ Γερμανία, νοιώθει τὸ ρόλο τῆς ἑλληνικῆς πλουτοκρατίας. Γι' αὐτὸν τὰ κακῶς κείμενα ἔχουν βαθύτερες αἰτίες. Εἶναι τὸ κοινωνικὸ πρόβλημα. Γιὰ νὰ προσδέψει τὸ ρωμέϊκο «θέλει» ν' ἀρχίσει ἔντονη ἡ πάλη τῶν τάξεων. Γι' αὐτὸ μιλάει, ἀγνοώντας ὀλότελα τὸ ἑλληνικὸ περιβάλλον, ἀκαδημαϊκά, σὰν προφέσορας, γιὰ λογαριασμὸ ὅλης τῆς κοινωνίας. Δὲ δίνει τὴ σωστὴ ἔννοια στοὺς ταξικὸς ἀνταγωνισμοὺς, μὰ πέφτει στὴν οὐτοπία νὰ πιστεύει πὼς ἐκεῖ πού ὑπάρχει ταξικὸς ἀγῶνας, ὑπάρχει καὶ πρόοδος. Δηλαδή δίνει μιὰ καθολικὴ, εὐρύτερη, πλατειὰ ἔννοια στὸν ὄρο «πρόοδος». Θέλει τὴν πάλη τῶν τάξεων ὄχι μὲ τὴν ἔννοια τῆς μάχης, γιὰ τὴν τελικὴ νίκη τῆς ἐργατικῆς τάξης καὶ τὸ πάροισμο ἀπ' αὐτὴν τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας, μὰ γιὰ τὴν «πρόοδο» ὅλης τῆς κοινωνίας. Ὡστόσο ὁμως προτρέπει τὴν ὀργάνωση τῆς ἐπαγγελματικῆς καὶ πολιτικῆς τῆς ἑλληνικῆς ἐργατικῆς τάξης. Ὅσο κι' ἂν πέφτει ἔξω σὲ πολλὰς προβλέψεις του καὶ στὴν προοπτικὴ του, ἂν γυρίσουμε εἴκοσι χρόνια πίσω, θὰ δοῦμε πὼς γιὰ τότες τὸ βιβλιαράκι τοῦ Σκληροῦ εἶταν καλὸς ἄγγελος γιὰ τὸ σχηματιζόμενον ἑλληνικὸ προλεταριάτο.

Ἡ ἐποχὴ του ὁμως δὲν εἶναι ἀκόμα ὄριμη. Οἱ ἀντικειμενικοὶ καὶ ὑποκειμενικοὶ ὄροι δὲν συντρέχουν γιὰ νὰ ἀκουσθεῖ τὸ κήρυγμα καὶ ἡ διδασκαλία τοῦ Σκληροῦ μέσα στὰ πλατεῖα στρώματα τῆς ἐργατικῆς τάξης. Ἀκόμα ὑπάρχουν φεουδαρχικὰ σκουπίδια μέσα στὸ ἐπαγ-

γελματικὸ κίνημα τῆς ἐργατικῆς τάξης. Ἡ συντεχνιακὴ ὀργάνωση κυριαρχεῖ. Γι' αὐτὸ ὁ Σκληρός στέκεται ἕνας πρόδρομος. Δὲ διαβάζεται. Ἐξ ἄλλου φταίει κι' ὁ ἴδιος. Δὲ γράφει γιὰ τὴ μάζα, μὰ γιὰ τοὺς ἀστοὺς διανοοῦμενους. Ἡ ὀργανωμένη ἐργατικὴ τάξη δὲν τὸν προσέχει. Ὁ Δρακούλης πολιτικὰ μεσουρανοῦσε ἀκόμα. Κ' ἕνα ἄλλο ἀστὲρ ἀρχίζει τότες νὰ λάμπει στὸ ἑλληνικὸ ἐργατικὸ στερέωμα. Ὁ Σπύρος Θεοδορόπουλος, πού γιὰ κάμποσα χρόνια μὲ τὶς ἀρλοῦμπες του καὶ τὶς κατεργαριές του «ἐκμεταλλεῦτηκε» ἀπὸ κάθε μεριὰ τὸ ἐργατικὸ κίνημα. Μόνο ὁ Ν. Γιαννιὸς ἀπὸ τοὺς ἑλλαδικοὺς σοσιαλιστὲς προσέχει τὸ Σκληρό, τὸν διαβάζει, χωρὶς βέβαια καὶ νὰ τὸν πολυκαταλαβαίνει, καὶ τότε θαυμάζει. Ἐπίσης κι' ὁ Ἀλέξ. Δελμουῖζος σπουδάζοντας παιδαγωγικὴ στὴ Γερμανία ἐπηρεάζεται τόσο ἀπὸ τὸ σοσιαλδημοκρατικὸ κίνημα τῆς Γερμανίας ὅσο κι' ἀπὸ τὶς θεωρίες τοῦ Σκληροῦ ἐπάνω στὰ ἑλληνικὰ προβλήματα. Ὁ Δελμουῖζος γίνεται ἔτσι—μὲ μόνον ἐφόδιο τὸ Σκληρό—«σοσιαλιστὴς» κ' ἔρχεται στὴν Ἑλλάδα μὲ σοσιαλιστικὰς πεποιθήσεις γιὰ νὰ τὶς πετάξει στὸ καλάθι τῶν ἀχρήστων ὅταν πὰ εἶδε κι' ἀπ' εἶδε πὼς μὲ τὸ σοσιαλισμὸ—ἔστω καὶ μὲ τὸν ἰδιόρρυθμο δελμουζικὸ σοσιαλισμὸ—δὲ μπορεῖ κανένας νὰ κάνει καρριέρα. Ὅταν ὁμως ὁ Δελμουῖζος περνοῦσε ἀκόμα τὸ μῆνα τοῦ μέλιτος μὲ τὸ σοσιαλισμὸ—πάντα ἀπὸ τὴν προσωπικὴ ἐπίδραση τοῦ Σκληροῦ—θυμῶναι καὶ ἐλεηνολογεῖ τοὺς διανοοῦμενους Ἕλληνες πού δὲν προσέχουν τὸ Σκληρό. Ἡ διαμαρτυρία τοῦ Δελμουῖζου σὰ νὰ ποῦμε ἔπινσε. Ὁ Ραμᾶς (Μάρκος Τσιριμῶκος) ἀξιωματικὸς τότε σχὸ Πολέμ. Ναυτικὸ ἀρχίζει μιὰ πολεμικὴ ἐνάντια στις θεωρίες τοῦ Σκληροῦ («Νουμάς» ΣΤ. 1909). Τὸ ἴδιο καὶ ὁ Ἰδᾶς (Ι. Δραγούμης). Ὁ Ραμᾶς μὴ σκαμπάζοντας γρὶ ἀπὸ τὸν ἐπιστημονικὸ σοσιαλισμὸ κ' ἔχοντας γιὰ ἐφόδια μόνον ἐφημεριδογραφικὰς πληροφορίας, προσπαθεῖ ν' ἀναιρέσει ἀπὸ φιλοσοφικὴ ἀποψη τὸ σοσιαλισμὸ!! Ὁ Ἰδᾶς πάλι, μὲ τὸ σωβινιστικὸ του λυρισμὸ, ἀποκρούει κάθε ἰδέα ταξικοῦ ἀγῶνα καὶ μιλάει μόνον γιὰ τὰ ἰδανικὰ τοῦ Ἔθνους καὶ τῆ... Μακεδονία(*). Τέτοια εἶταν ἡ ἐποχὴ ἐκείνη. Ὁ Καζάζης καὶ ὁ Ι. Εὐταξίας ἀπὸ πολὺ πρὶν τρώμαζαν μπρὸς στὸ φάσμα τοῦ κοινωνισμοῦ (ἔτσι ἀτυκιστὶ ἔλεγαν τότε τὸ σοσιαλισμὸ) τῆς Εὐρώπης καὶ προειδοποίησαν τοὺς κρατοῦντες νὰ πάρουν τὰ μέτρα τους γιὰ νὰ μὴν ἔρθει καὶ στὴν Ἑλλάδα «ὁ κακοποιὸς αὐτὸς δαίμονας τῶν κοινωνιῶν». Στὴν ἐποχὴ ὁμως πού ἱστοροῦμε, ὅσον κι' ἂν

(*) Ἐδῶ πρέπει νὰ σημειώσουμε καὶ τὸ βιβλίον τοῦ Βέλγου κοινωνιολόγου Αἰμ. Δὲ Λαβελέ: «Ἱστορία καὶ θεωρία τοῦ Σοσιαλισμοῦ» πού μεταφράστηκε καὶ ἐκδόθηκε στὰ 1894 ἀπὸ τὴν «Ἀκρόπολη». Στὴν πρόσφρα αὐτῆ σελ. 84 γίνεται ἀρκετὸς λόγος γιὰ τὸ Μάρξ.

(*) Ὁ Σκληρός ἀπάντησε στὸν Ἰδᾶ καὶ στὸ Ραμᾶ (Κοίτα «Νουμά» φυλ. 291—293 (1908). Στὸ «Νουμά» ἐπίσης δημοσίεψε καὶ μιὰ μελετοῦλα γιὰ τὸ διαλεκτικὸ ὄλισμὸ τοῦ Μάρξ. Φύλλο 280 (1908).

τὰ «προοδευτικά» στοιχεία τῆς ἑλληνικῆς μπουρζουαζίας συχαίνονταν τὸν Καζάζη καὶ τὸ Μιστριώτη γιὰ τὶς ἀντιδραστικὰς γλωσσικὰς τοὺς ἰδέες, συμφωνοῦσαν στὸ βάθος μ' αὐτούς, γιὰ τὰ κοινωνικὰ ζητήματα. "Όλα κι' ὄλα. Νὰ βγάλουμε τὸ νῖ καὶ τὸ σῖγμα ἀπὸ μερικὰς λέξεις, μὰ οἱ ἐργάτες νὰ μείνουν τὰ ὑπομονητικὰ βόδια στὸ ζυγὸ τοῦ ἑλληνικοῦ κεφαλαίου. "Όχι—ἔλεγαν—ἀντιγραφὸς ἀπὸ τὴν Εὐρώπῃ! Προοδευτικοὶ καὶ ἀντιδραστικοὶ στὸ γλωσσικὸ, ὅλοι τοὺς εἶχαν μὰ ἰδέα γιὰ τὸ ἐργατικὸ ζήτημα ποὺ μόλις τότες ἄρχιζε σὰν πρόβλημα κοινωνικὸ ν' ἀπασχολεῖ τὸν τύπο καὶ τοὺς διανοοῦμενους: Εἶν' ἀλήθεια πὼς ἡ «Ἀκρόπολις» τοῦ Γαβριηλῖδη ἔκανε ἀπὸ κάποτες μερικὰς παραχωρήσεις στὸ ἑλληνικὸ προλεταριάτο ποὺ μόλις ἄρχιζε νὰ σχηματίζεται σὰ ξεχωριστὴ τάξη. Ἐπίσης στὸ «Νουμᾶ» ἀκουγότανε πὺ θαραλέες φωνὲς ὑπὲρ τῆς ἐργατίας. Ἐπικρατεῖ ὁμοῦ καὶ μέσα στὴν «Ἀκρόπολη» καὶ στὸ «Νουμᾶ» σύγχυση. Τὴν ἐργατικὴν τοὺς ἀρθρογραφία καὶ ὑποστήριξη τὴ σκεπάζει τὸ φιλοσοφικὸ νεφέλωμα καὶ ὁ δρακουλισμός. Ὁ Σκληρὸς ἀνοίγει ὅπως εἶπαμε καινούργιο δρόμο.

***

"Ας ἐρθοῦμε τώρα στὸ βιβλιαράκι τοῦ Σκληροῦ. Ποιὸ εἶταν τὸ περιεχόμενό του; "Ας ἀριθμήσουμε ἕνα-ἕνα τὰ κεφάλαιά του: Πρόλογος.—Ἡ πάλῃ τῶν τάξεων ὡς ἀπαραίτητος παράγων τῆς κοινωνικῆς προόδου.—Τὰ τρία στάδια τῆς κοινωνικῆς ἀναπτύξεως καὶ αἱ τρεῖς ἀνάλογοι κοινωνικαὶ τάξεις: (1. Ἡ τάξις τῶν εὐγενῶν=ἀριστοκρατία, 2) Ἡ τάξις τῶν ἀστῶν=μπουρζουαζία καὶ 3) Ἡ τάξις τῶν ἐργατῶν=προλετάριοι).—Εὐρωπαϊκὰ παραδείγματα.—Ἑλληνικὰ παραδείγματα.—Συμπέρασμα. Σελίδες ὅλες ὅλες 70.

Γιὰ πρώτη φορὰ στὴν Ἑλλάδα διατυπώθηκε καθαρὰ καὶ ἑξάστερα ἡ βασικὴ ἰδέα τοῦ μαρξισμοῦ πὼς ἡ παγκόσμιος ἱστορία δὲν εἶναι τίποτ' ἄλλο παρὰ μιὰ σειρὰ ἀπὸ ταξικὸν ἀγῶνες. Ὁ Σκληρὸς ἔχοντας γιὰ θεωρητικὸ ὁδηγὸ τὸν Πλεχάνωφ δίνει μιὰ ἀνάλυση τοῦ Κομμουνιστικοῦ Μανιφέστου, χωρὶς ὁμοῦ νὰ τὸ ἀναφέρει πούθενά. Δηλαδή στὸ κεφάλαιο: Ἡ πάλῃ τῶν τάξεων ὡς ἀπαραίτητος παράγων, ἐκλαίκευει τὶς θεωρίας τοῦ Μαρξ ποὺ πρωτοδιατυπώθηκαν στὸ Κομμ.Μανιφέστο. Βέβαια ἐδῶ κ' ἔκει πέφτει σὲ παρερμηνεῖς καὶ παρανοήσεις. Φαίνεται πὼς, ὡς ἕνα σημεῖο, ἡ τοπικὴ πάλῃ μέσα στὴ Γερμανικὴ σοσιαλδημοκρατία, ρεβιζιονισμοῦ καὶ ἐπαναστατικοῦ μαρξισμοῦ, τὸν ἔχει ἐπηρεάσει. Πούθενά δὲ μᾶς λέει τὴ γνώμη του σὲ ποιά μερίδα ἀνήκει. Εἶναι ὁμοῦ ὁλοφάνερο πὼς στέκεται στὸ κέντρο κι' ἀφίνει τὸ ζήτημα νὰ τὸ λύσει ἡ ἱστορία γιὰ τὸ ποιὸς

ἔχει δίκαιο. "Ανθρώπος τοῦ γραφείου, μακριὰ ἀπ' τὴ δράση, ξένος ὁλότελα ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ ἐργατικὴ ζωὴ καὶ ἰδιοσυγκρασία συντηρητικὴ καὶ μικροαστικὴ, δὲ μπόρεσε νὰ σταθεῖ ἀκλόνητα ἐπάνω στὸ ὀρθόδοξο μαρξιστικὸ ἔδαφος. Ἀγάπησε τὸν ἐργάτη, τὸ βιοπαλαιστὴ, τὸν καταπιεζόμενο, μὰ δὲ μπόρεσε νὰ νοιώσει ὅλον τὸν παλμὸ τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος. Στὰ γραφόμενά του κάνει μεταφυσικὴ, παρ' ὅλο ποὺ εἶχε διαβάσει πολὺ τὸν Πλεχάνωφ. Εὐκόλα γλυστροῦσε στὸν ἰδεαλισμό. Γι' αὐτὸ κι' οἱ ἀντιφάσεις του δὲν εἶναι λίγες. Στὴν πρώτη ὁμοῦ αὐτὴ περίοδο, στὴν περίοδο ποὺ ἔγραψε «Τὸ Κοινωνικὸν μας Ζήτημα» βρίσκεται ὀπωσδήποτε κοντὰ στὸ μαρξισμό. Ὁλοκληρωτικὰ βέβαια δὲν τὸν κατέχει κι' οὔτε ἄλλωστε πιστεύει ἐπὶ ὅλα σ' αὐτόν. Ἐχει ἀμφιβολίες. Κάνει λοξοδρομίες, συμβιβασμούς, ὑποχωρήσεις. Ὅσῳ ὁμοῦ γὰ τὴν περίοδο ἐκείνη, νὰ συνεννοοῦμαστε, τὸ βιβλιαράκι του εἶταν φωτεινὸ. Σήμερα θὰ μπορούσαμε νὰ τοῦ βροῦμε ἕνα σωρὸ λάθια ἢ καλύτερα μπορούμε νὰ ποῦμε πὼς δὲν ἀντέχει στὴν κριτικὴ. Μὰ δὲ θὰ τὸ κρίνουμε ἔξω ἀπὸ τὴν ἱστορικὴ ἐποχὴ του. Ὁ Σκληρὸς, ὄχι σὰν ἕνας ἀγωνιστής, μὰ σὰν ἕνας ντιλετάντης, προσπάθησε πάντα ἀπὸ μέσα ἀπὸ τὸ γραφεῖο του, νὰ μελετήσει τὰ ἑλληνικὰ προβλήματα τῆς ἐποχῆς του καὶ νὰ τὰ μελετήσει μὲ τὸ φῶς τοῦ δικοῦ του «μαρξισμοῦ». Καὶ ἡ προσπάθειά του αὐτὴ στὴν πρώτη τῆς περιόδου εἶναι ἄξια κάθε προσοχῆς γιὰ τὴν ὅσο κι' ἂν τοῦ ἔλειπαν τὰ ντοκουμέντα καὶ μιὰ πλατύτερη ἱστορικὴ κατάρτιση, πολὺ σωστά, δὲν πῆρε μεμονωμένα τὴν ἐποχὴ του στὴν ἀνάλυσή της, μὰ ξεκίνησε ἀπὸ τὸ Εἰκοσιένα. Καὶ εἶναι ὁ πρῶτος ποὺ μάντευσε, ὀδηγημένος ἀπὸ τὴ μαρξιστικὴ φιλολογία ποὺ διάβασε, πὼς ἡ Ἐπανάστασις τοῦ 21 εἶταν ἔργο τῆς ἀσπικῆς μας τάξης. Ὁ Σκληρὸς ὁμοῦ δὲ στάθηκε ὡς τὸ τέλος πιστὸς στὴν ἰδεολογία του, θεωρητικὸς ἐργάτης τοῦ ἐπιστημονικοῦ σοσιαλισμοῦ. Ἀποτραβηγμένος στὴν Αἴγυπτο καὶ ἄρρωστος ἀπὸ χρόνιο νόσημα, ὄση φανατικὴ προσπάθεια ἔδειξε ὡς τὰ 1914 γιὰ νὰ υπάσει τὴ μαρξιστικὴ μέθοδο στὴ μελέτη τῆς νεοελληνικῆς ἱστορίας μας—ἔστω καὶ μὲ τὸ δικό του ἀκαδημαϊκὸ τρόπο—ἄλλη τόση ἀνακολουθία ἔδειξε στὰ χρόνια τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ πολέμου. "Όπως κι' ἄλλοι σοσιαλδημοκράτες κλονίστηκε στὴν πίστη του καὶ στὰ ἰδανικά του. Παραμερισμένος ἀπὸ τὴ ζωὴ, τὴν ὥρα ποὺ καὶ στὴν Ἑλλάδα ἄρχισε νὰ οργανώνεται τὸ ἐπαγγελματικὸ καὶ πολιτικὸ κίνημα τοῦ ἑλληνικοῦ προλεταριάτου, αὐτὸς λιποταχτεῖ ἀπὸ τὸν ἀγῶνα. Ὁ μικροαστισμός του στὴν περίοδο 1915-1919 κυριαρχεῖ μέσα του.

Ἡ ἐπαίσχυντη διαγωγὴ τῶν κυρυφαίων ἡγετῶν τῆς Βας Διεθνούς ἀντὶς νὰ τὸν φανατί-

σει στις πεποιθήσεις του, τὸν παρασέρνει στὸν κατήφορο. Ἡ στάση τοῦ Πλεχάνωφ μπροστὰ στὸ γιγάντιο τόλμημα τοῦ ρούσικου προλεταριάτου τοῦ δείχνει τὸ δρόμο, τὸ δρόμο τῆς ἀποστασίας, πὸ ἐπρεπε ν' ἀκολουθήσει. Ἔτσι ἐξελίχτηκε νὰ γίνει βενιζελικός(*) κράτης καὶ ἀπολογητὴς τοῦ παγκόσμιου πολέμου(**) καὶ ἀμόμα ὕβριστὴς τῆς Ρούσικης Ἐπανάστασης(***)).

Γι' αὐτὸ, ἂν καὶ ὡς στις τελευταῖες του στιγμὲς (πέθανε στὰ 1919) ἔδειχνε ἐνδιαφέρο γιὰ τὸ κίνημα τῆς ἑλληνικῆς ἐργατικῆς τάξης, δὲ μπορούμε νὰ ποῦμε πὸς ἔβλεπε καὶ ἔκρινε σωστά τὴν ἐξέλιξη τοῦ ἐργατικοῦ μας κινήματος. Ἡ ἀδυναμία του εἶταν ὁ Ν. Γιαννιὸς καὶ ἔβρισκε πὸς δὲν ἔπρεπε νὰ μᾶς ἐνθουσιάζει ἡ Ρούσικη Ἐπανάσταση. Ἦθελε μάλιστα τὸ Ἑλληνικὸ Σοσιαλεργατικὸ (Κομμουνιστικὸ) Κόμμα νὰ ἐνωθεῖ μὲ τὸ Κόμμα(!) τοῦ Γιαννιοῦ. Πίστευε πὸς ὁ Γιαννιὸς ἔχει κόμμα στὴν Ἑλλάδα. Σὲ δύο του γράμματα μάλιστα μοῦ γράφει: «Πρέπει νὰ συντελέσεις ὥστε ὁ Γιαννιὸς καὶ οἱ ὄπαδοί του νὰ ἐνωθοῦν μὲ τὸ Σ. Ε. Κ. Ἄν τὰ καταφέρεις νὰ γίνεις ὁ συμφιλιωτικὸς κρίκος τῶν δύο ομάδων (σημ. ἐννοοῦσε Δημητρατέους καὶ Γιαννιὸ) θὰ προσφέρεις πραγματικὴ ὑπηρεσία στὴν ἐργατικὴ τάξη τῆς Ἑλλάδος...» Σ' ἄλλο του πάλι γράμμα, λίγες μῆνες πρὶν πεθάνει, ἀπ' ἀφορμὴ τῆς ἀρθρογραφίας μου στὸ «Ριζοσπάστη» γιὰ τὸ ἀγροτικὸ ζήτημα ἐνῶ μοῦ σφίγγει τὸ χέρι γιὰ τὰ ἀρθρα μου ἐκεῖνα, ἔχει σοβαρὲς ἐπιφυλάξεις γιὰ τὸ σύνθημα πὸ ἐρριξα τότες: Ἐπαλλοτρίωση τῶν τσιφλικίων χωρὶς ἀποζημίωση. «Αὐτὸ τὸ σύνθημα, μοῦ ἔγραφε, εἶναι στὸ βάθος ἀναρχικὸ. Εἶσαι ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὰ καινὰ δαιμόνια τοῦ Λένιν καὶ Τρότσκυ. Κρίμα, ἐσεῖς οἱ νέοι, νὰ βάλετε στὴ θέση τοῦ Μάρξ, τὸ Λένιν καὶ τὸν Τρότσκυ. Ὅσο εὐχαριστοῦμαι γιὰ τὴν νευρώδη ἀρθρογραφίαν σου ἄλλο τόσο λυποῦμαι γιὰ τὴν ἀναρχικὴ βάση πὸ θέτεις στὴ λύση τοῦ Ἀγροτικοῦ ζητήματος στὴν Ἑλλάδα». Αὐτὰ μοῦ ἔγραφε. Τοῦ ἀπάντησα καὶ γιὰ τὶς ἀδυναμίες του στὸ

Γιαννιὸ καὶ γιὰ τὴν ἀρθρογραφία μου σχετικὰ μὲ τὸ ἀγροτικὸ σ' ἕνα μου μεγάλο γράμμα. Δὲ μοῦ ξανάγραψε ὁμως γιὰτὶ ἡ ἀρρώστεια του τὸν εἶχε ἰξεί γιὰ καλὰ στὸ κρεβάτι. Τὰ γράμματα πὸ μοῦ ἔστειλε εἶταν σὰ νὰ ποῦμε τὸ κύκνειο ἄσμα του.

Τὸ ἑλληνικὸ προλεταριάτο, ὅσο κι' ἂν εἶναι ὑποχρεωμένο νὰ τιμῆσει καμμιά φορὰ τὸ συγγραφέα τοῦ «Κοινωνικοῦ μας Ζητήματος» ἄλλο τόσο εἶναι ὑποχρεωμένο νὰ μὴ ξεχάσει τὸν κατοπινὸ συγγραφέα καὶ ἀπολογητὴ τοῦ βενιζελισμοῦ καὶ τοῦ σοσιαλπατριωτισμοῦ καὶ νὰ τὸν πετάξει στὴν κοπριά τῆς Ἱστορίας μαζὺ μὲ τὸσους ἄλλους.

ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΟΡΔΑΤΟΣ

(*) Τὸ βιβλίον του: «Τὰ σύγχρονα προβλήματα τοῦ Ἑλληνισμοῦ» πὸ δῆγραφε σὰ συμπλήρωμα τῆς πρώτης του μελέτης «Τὸ Κοινωνικὸ μας Ζήτημα» ξεφεύγει ὀλότιστα ἀπὸ τὸ μαρξισμό. Ἄν καὶ ὁ Σ.Μάξιμος (κῦττα «Σπάρτακος» Νο 1) ἐρωτοτροπεῖ μὲ τὸ συγγραφέα τοῦ βιβλίου αὐτοῦ, ἡ ἀλήθεια εἶναι πὸς δὲν ἔχει καμμιά, τὸ βιβλίον αὐτό, ἀξία οὔτε ἱστορικὴ οὔτε κοινωνιολογική. Εἶναι ἕνα ἀνακάτωμα ἱστορικῶν σχημάτων ἐπάνω στὴ νεοελληνικὴ ἱστορία καὶ στὸ βάθος ἡ ἀπολογία τῶν κοινωνιολόγων καὶ τοῦ βενιζελισμοῦ.

(**) Δημοσίεψε μιὰ μελετοῦλα μὲ τὸν τίτλο: «Ἡ φιλοσοφία τοῦ Πολέμου καὶ τῆς Εἰρήνης» (1917) πὸ μέσα σ' αὐτὴ δικαιολογεῖ σὰ φιλόσοφος τὸν πόλεμο καὶ τὸν δέχεται σὰν ἀναγκαῖο κακό.

(***) Σὲ ἀρθρο του στὸ περιοδικὸ «Γράμματα» («Ἀλεξάντρειας») φολ. 4. Χρον. 1919.